

Щербина-Прилука В. М.

науковий співробітник лабораторії
психології соціально дезадаптованих неповнолітніх
Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України
м. Київ, Україна

ЗНАЧЕННЯ РЕФЛЕКСІЇ В РОЗВИТКУ ПІДРОСТАЮЧОЇ ОСОБИСТОСТІ

Актуальність дослідження. У сучасних українських реаліях легко розгубитися, складно адекватно мислити та діяти навіть дорослому, зрілій особистості, не кажучи, про молоду людину, що тільки формується як особистість. Сьогодні перед фахівцями стоїть завдання визначити, як допомогти підростаючій особистості не розгубитися в цих складних умовах. На нашу думку, особливе значення в цьому процесі набуває здатність вибудувати стратегію власного життя, самостійно визначати внутрішній потенціал особистісного зростання. Саме через рефлексію відбуваються позитивні особистісні зміни необхідні для активного перетворення своєї життєвої ситуації. Відсутність рефлексивності знімає з підлітка суб'єктну відповідальність за все, що з ним відбувається. Тому однією з важливих умов самовизначення є розвиток рефлексії.

Виклад основного матеріалу. Активна адаптація як результат свідомої мотивації здійснюється за умов подолання, тобто вона рефлексивна і мотивована за походженням. У цьому аспекті рефлексія виступає провідним механізмом адаптації, смисловим наповненням самоусвідомлення, самовизначення і самоконтролю особистості. Головна адаптивна функція рефлексії полягає у створенні уявлень про чіткість меж власного «Я» в навколишньому світі, про свою унікальність і самооцінку, про неможливість ототожнення власного «Я» з іншим «Я», або подією, що відбувається. думку Н.Є. Завацької, рефлексія, необхідна, зокрема, для усвідомлення особою себе в

новій ролі, усвідомлення в собі властивостей і якостей, які з'явилися або перетворилися, усвідомлення змін «Я», є пусковим механізмом всіх її складових процесів [1].

Проблемі рефлексії та рефлексивності як властивості особистості належить одне з провідних місць у сучасній психологічній науці та має декілька основних підходів:

- класичний, системно-діяльнісний, який представлений у роботах Л. С. Виготського, А. Н. Леонтьєва, А. В. Петровського, С. Л. Рубінштейна, Б. Ф. Ломова. Даний підхід розглядає рефлексію у якості одного з пояснювальних принципів організації розвитку психіки індивіда, перш за все, її вищої форми – самосвідомості;

- когнітивний, дозволяє розглядати рефлексію як базовий регулятивний компонент метакогніції (В. Н. Азаров, У. Брюєр, Дж. Ройс, М. А. Холодна);

- аксіологічний, робить акцент на ціннісні орієнтації, смисли життя, саморозвиток (Л. І. Анциферова, Д. А. Леонтьєв, В. П. Зінченко, З. С. Карпенко тощо) [2].

Рефлексія ідентифікується з процесами осмислення і переосмислення. Переосмислення людиною інтелектуальних змістів (образів предметної ситуації) та особистісних змістів (образів особистості, з якими людина ототожнює себе) є механізмом їх зміни і продовження психічних новоутворень людини. Серед різноманітних напрямів у дослідженні рефлексії перспективним є вивчення її особистісного аспекту, який став предметом зацікавленого пошуку з боку дослідників гуманістичного, когнітивного, суб'єктного підходів. Особистісна рефлексія є механізмом самосвідомості, на основі якого відбувається осмислення і переосмислення особистісних змістів (образів особистості, з якими вона ототожнює своє Я), що ведуть до їх поступальних змін та породжують психічні новоутворення особистості. Водночас вона тісно пов'язана з самопізнанням і саморозумінням особистості. Поняття особистісної рефлексії визначається як процес усвідомлення власних дій у предметній області реалізації суб'єкт-суб'єктних відносин, процес відображення людиною

власних вчинків, стосунків, впливів тощо. Висвітлено сутність особистісної рефлексії, яка за допомогою своїх основних видів (ситуативного, ретроспективного, перспективного) призводить до утворення людиною нового образу Я, створення нових можливостей для саморозвитку особистості як певної цілісності. Останні, в свою чергу, виникають в процесі подолання підлітками проблемно-конфліктної ситуації і виступають як критерії організації власної діяльності.

У найбільш загальному вигляді виокремлюють чотири типи рефлексії: кооперативний, комунікативний, особистісний та інтелектуальний. Пропонується розглядати такі змістовні компоненти особової рефлексії як: рефлексія тілесного (фізичного) «Я», рефлексія почуттів і емоцій, рефлексія інтелектуальних операцій «Я» і рефлексія ціннісного (світоглядного, духовного) початку «Я».

Розуміння рефлексії у віковому контексті представлено у багатьох дослідженнях. В дошкільному віці досліджуються перші прояви рефлексивності (Л. А. Венгер, О. М. Дьяченко, В. С. Мухіна). У молодшому шкільному віці рефлексія, як базове новоутворення, функціонує з діяльністю навчання та діями контролю і оцінки (В. В. Давидов, Я. Бугерко, Л. В. Заков, Д. Б. Ельконін А. З. Зак). У підлітковому віці - як здатність до самопізнання та спроможності побудови власної особистості (Л. І. Божович, В. В. Драгунова, Д. І. Фельдштейн). У юнацькому віці – рефлексія виступає як активне мобілізуюче ставлення до себе та умов своєї життєдіяльності [2].

Розвинута здатність до рефлексії формується, на думку В. В. Давидова, у процесі засвоєння узагальнених засобів дій у сфері наукових понять. Фурман В.В. пропонує розглядати такі змістовні компоненти особової рефлексії як: рефлексія тілесного (фізичного) «Я», рефлексія своїх почуттів і емоцій, рефлексія інтелектуальних операцій «Я» і рефлексія ціннісного (світоглядного, духовного) початку «Я».

До розуміння рефлексії існують різні підходи, що мають різне підґрунтя. Це говорить про багатоаспектність проблеми. З одного боку, рефлексія

аналізується як системоутворюючий фактор організації мислення, діяльності, комунікації та інтеракції. З іншого, розглядається як саморегуляційний механізм становлення особистості суб'єктом власної життєдіяльності. Ми дотримуємося розуміння рефлексії з позиції регулятивного підходу, що розглядає її як рух людини до підстав власної активності, як глобальний інтегративний психологічний механізм організації і вибудовування психіки людини з метою більш ефективної регуляції взаємодії людини зі світом. Актуалізація механізму рефлексії можлива тільки при відповідному рівні розвитку здатності до рефлексії у індивіда – рефлексивності. Рефлексивність – це базова властивість особистості, завдяки якій відбувається усвідомлення і регуляція суб'єктом своєї діяльності (Г. П. Щедровицький, С. В. Михайлова). Вже у молодшому шкільному віці виникає необхідність, і одночасно складаються можливості для рефлексивного звернення на себе (Д. Б. Ельконін). Відповідно, у підлітків є всі передумови для усвідомленої і довільної регуляції своєї активності.

У розвитку особистісної рефлексії встановлені як конструктивні, так і деструктивні тенденції, що, відповідно, сприяє або гальмує процеси особистісного розвитку. Рефлексивний аналіз самого себе та оцінка внутрішнього світу, якими є власні думки, уявлення, фантазії, вольові якості, а також те, як вони співвідносяться зі світом дорослих, сприяють виникненню у підлітка почуття дорослості.

Умовами розвитку рефлексії визначено: проблемна ситуація, активність, відвертість своїх переживань і думок перед іншими людьми, наявність свідомого розуміння, усвідомлення своїх переживань про тілесну, плотську, інтелектуальну і духовною суті, автономність вибору.

Особливе місце посідає рефлексія у психологічному світі підлітків. Очевидна схильність до рефлексії є характерною особливістю підліткового віку. Ця тенденція має онтогенетичну зумовленість і перебуває у безпосередньому зв'язку із загальним особистісним становленням підлітка. Спостерігається своєрідне повернення дитини до самої себе, адже увесь

попередній процес розвитку відбувався у соціалізуючому руслі. Натомість у підлітковому віці відбувається пошук власного Я у вже освоєному середовищі.

Одним із перших досліджень, що розкрило сутність особистісної рефлексії дитини, зокрема підлітка, було виконано Н. І. Гуткіною, яка розглядала цей феномен як механізм самосвідомості, як особливий акт самодослідження, коли індивід вивчає власний внутрішній світ і самого себе як дослідника. Проявом особистісної рефлексії в її дослідженні виступили рефлексивні очікування, а критерієм наявності – самоаналіз, який призводить до нових знань про себе. Підкреслюється, що підлітковий вік є сензитивним періодом у розвитку особистісної рефлексії. Особистісна рефлексія виступає вихідною розумовою операцією, на основі якої розгортається процес розвитку особистості дитини.

Серед сучасних досліджень окреме місце займають ті, що присвячені розвитку особистісної рефлексії підлітків різними засобами. У багатьох роботах підкреслюється роль засобів мистецтва в розвитку рефлексії. Серед них концепція взаємодій особистості з різними творами мистецтва Н.Б.Берхіна, в якій серед психологічних механізмів художнього сприйняття творчих образів провідне місце належить рефлексії. На думку вченого, саме в межах мистецтва, особливо завдяки «художньому спілкуванню» з музикою, у людини виникає мимовільний чи довільний акт самоусвідомлення, рефлексії. Аспект пізнання внутрішнього світу інших та самого себе засобом сприйняття музики представлений в основних положеннях концепції О.П. Рудницької. Нею підкреслюється факт того, що розвиток особистісної і комунікативної рефлексії сприяє вдосконаленню особистісних характеристик людини, почуття міри і такту, здатності творити в ідеальній формі та осмислювати свій внутрішній світ, можливості розв'язувати внутрішньоособистісні конфлікти. На основі рефлексії ґрунтується усвідомлення і «творіння» самого себе. Розвиток цієї властивості особистості обумовлюється діалогічним процесом взаємодії з музикою - активним переживанням музичних образів, єдністю репродуктивних і творчих процесів неповторноіндивідуальної інтерпретації музичного твору та,

зокрема, осмисленням своїх вражень і власної духовної сутності. У руслі цього підходу вченими визначена динаміка розвитку рефлексії в процесі сприйняття музики на різних вікових етапах онтогенезу. Так, виявлено, що у підлітків, завдяки контакту з музикою підвищується самоаналіз внутрішніх інтимних переживань, пов'язаних переважно із стосунками з однолітками, та виникає здатність дивитися на себе «зі сторони» і створювати на основі точки зору інших власний «Я-образ» (В.М. Безкоровайна, В.Г.Багреєва, Л.Г.Григоровська, М.П.Павлович, Т.О.Флоренська).

Турчин Т. І. розглядає збагачення саморозуміння школяра засобами літератури, художнього тексту. Ангеліс К.О. досліджує психологічні умови та чинники формування особистісної рефлексії підлітків у пізнавальній активності школярів як суб'єктів навчальної діяльності та визначає, що становленню особистісної рефлексії підлітків сприяє спеціально організована пізнавальна діяльність підлітків, яка передбачає, зокрема, здійснення міжособистісної комунікації школярів у ситуаціях когнітивного дисонансу.

Висновки. Отже, рефлексія визначається як багаторівневе і багатофункціональне утворення, що виявляється у здатності особистості пізнавати (самопізнавати) свій внутрішній світ, осягати підґрунтя власної психічної діяльності; розглядається як психічне новоутворення молодшого шкільного віку, що має регулятивні функції і виступає однією з детермінант продуктивності особистісного становлення.

Література:

1. Завацька Н.Є. Психологія соціальної реадaptaції осіб зрілого віку : монографія. Луганськ: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2009. 240 с.
2. Психологічні механізми ресоціалізації осіб з девіантною поведінкою в умовах суспільних змін : монографія / Н. Ю. Максимова та ін.; за ред. Н. Ю. Максимової. Київ : Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, 2018. 272 с. URL: <http://lib.iitta.gov.ua/712821> (дата звернення: 21.04.2019).

Щербина-Прилука В. М. Значення рефлексії в розвитку підростаючої особистості. *Психологічні реалії становлення особистості підлітка: сучасність та перспективи*: матеріали круглого столу 14 червня 2019 року, м.Київ, Україна. С. 82-88.